

Murray Bookchin'in Toplumsal Ekoloji Anlayışı

Murray Bookchin's Understanding of Social Ecology

EMİN ORAL

Anadolu University

Received: 06.11.2022 | Accepted: 16.08.2023

Abstract: This study aims to explain Murray Bookchin's understanding of "social ecology". Following the aim of this study, we will first offer the reader some explanations to give a general insight into ecological problems and the historical development of the ecology movement. Next, we will examine the criticisms made by Bookchin to different approaches which constitute the ecology movement, to Marxism and anarchism and the analyses of his dialectical naturalism doctrine, hierarchy and capitalism, and communalist ideology. After these examinations, we will convey the criticisms directed to social ecology and try to realize the secondary aim of our study. The mentioned secondary aim is to draw attention to the inadequacy of the theoretical basis of Bookchin's analysis of hierarchy. I will argue that Bookchin treated hierarchy as a historical, anthropological, economic, social, biological, psychological, and political category, but failed to explain the metaphysical foundations of hierarchy. This means that Bookchin's anti-hierarchy and anti-state position, i.e., his communalist ideology result in questions that need to be answered. I will claim that unless these questions are answered, it would be unmaintainable to fully defend the understanding of social ecology.

Keywords: Social ecology, hierarchy, state, democracy, metaphysic.

Giriş: Ekolojik Sorunlar ve Alternatif Çözüm Arayışları¹

İklim değişikliği sorununun yanı sıra tropikal ormanlık alanlarda yaşanan genişlik kaybı, küresel tatlı su kaynaklarının azalması, atıkların yarattığı çevre tahribatı, okyanus sularındaki asitleşme oranının artışı, eko-sistemlerin basitleşerek çökmesi ve tüm bu gelişmelere bağlı olarak gerçekleşen canlı tür ve çeşitliğindeki azalmalar yüzleşmek zorunda olduğumuz ekolojik krizin göze çarpan en ciddi işaretleridir (2012, ss. 59-60/86/98, 2013d, ss. 10-18, 2015g, s. 115; 2015d, s. 23; 2004b, ss. 171-172)

Tahmin edileceği üzere, tüm iyimser yaklaşımlara rağmen,² ekoloji hareketi içerisinde, mevcut ekolojik krizi fark ederek, krizi insani bir sorumluluk bilinciyle ele alan birbirinden farklı görüşler ortaya çıkmıştır. ABD'deki doğal yaban/yaşam alanlarının korunmasını dileyen *Amerikan çevre korumacılığı* ve bir dizi çevreci kulübün/derneğin çabasını hariç tutarak, insanlığa dönük ilk ciddi ekolojik uyum çağrılarının 20. yüzyılın ortalarında yapılmaya başladığını ifade edebiliriz (1996, ss. 88-89, 2006b, s. 28). Bu dönemde ekolojik bilinç, Leopold'ün 1949'da *Bir Kum Yöresi Almanağı* adıyla yayımlanan eseriyle,³ Carson'ın 1962'de yayımlanan *Sessiz Bahar*'ıyla ve Bookchin'in 1964'te yayımlanan *Ekoloji ve Devrimci Düşünce* adlı makalesiyle yazınsal alanda görünürlük kazanmaya başlamıştır. Boulding, 1966 yılında *Gelecek Uzaygemisi Dünyasının Ekonomisi* adıyla yayımlanan makalesinde ekolojik sorunlarla ekonomik büyüme ideali nedeniyle, iktisadi bir açıdan ilgilenmiştir.⁴ White, *Ekolojik Sorunlarımızın Kökenleri* başlıklı makalesinde ekolojik sorunların felsefi-dinsel temellerinin bulunduğu, bu sorunlara –Batı Dünyası'nın benimsediği Hristiyanlık dini ile güçlenen– insan-merkezli, Batılı dünya görüşünün neden olduğuna dikkat çekmiştir.⁵ Ehrlich'in 1968 yılında yayımlanan *Nüfus Bombası* adlı kitabı ile yine aynı yılda yayımlanan Hardin'in *Ortak Kaynakların Paylaşımı Trajedisi*

¹ Bu çalışmayı, üçüncü bölüm hariç tutulmak üzere, 2018 tarihinde kabul alan yüksek lisans tezimden türeterek oluşturdum.

² Kovel'in *neo-Panglossçuluk* örneği olarak tanımladığı ve ekolojik bir krizin var olmadığını iddia eden (örneğin Fumento'nun ve Beckermann gibi benzer karakterlerin paylaştıkları) görüşler için bkz; (2005b, s. 40).

³ Leopold'ün 'yeryüzü etiği' için ayrıca bkz; (2015c; 1996, s. 14/208-209).

⁴ Ayrıca bkz; (2010, ss. 23-25).

⁵ Ayrıca bkz; (1996, s. 18).

adlı makalesi, ekolojik yazın alanında ortaya çıkan çalışmaların Neo-Maltushçu versiyonları olmuştur.⁶

60'ların son yıllarından 80'lere kadar devam eden zaman içerisinde, ekolojik sorunların kaynağı ve çözümü hakkında görüş bildiren bağımsız çalışmalara ek olarak, ekolojik uyum çağrısında bulunan bilimsel çalışmalar yayımlanmış, ulusal ve bölgesel düzeyde ses getiren çevreci eylemler gerçekleştirilmiş,⁷ uluslararası düzeyde katılımın sağlandığı çevre konferansları düzenlenmiş,⁸ sivil toplum örgütleri⁹ ve devletlerarası desteğe sahip olan kurumsal mekanizmalar kurulmuş¹⁰ ve böylelikle insanlığın ekolojik sorunlara olan ilgisi küresel bir nitelik kazanmıştır.

Diğer taraftan söz konusu dönemler içinde Naess, *Sığ ve Derin Erimli Ekoloji Hareketleri* adıyla yayımladığı 1973 tarihli makalesinde, *sığ ekoloji* ile *derin ekoloji* arasında bir ayrıma gitmiş, insanlığın ekolojik uyum lehine gelişen bilincinin çevre-merkezci bir düşüncenin ve duyumsamanın beraberliğiyle derinleştirilmesi gerektiğini öne çıkarmıştır.¹¹ D'Eaubonne, 1974 tarihli *Féminisme ou la Mort* adlı çalışmasında, toplumsal dünyanın ataerkil kontrolünün, kadınların ve doğal dünyanın sömürülmesine yol açtığını, aşırı nüfus artışının ve çevresel yıkımların bu sömürünün dönemsel göstergeleri olduğunu belirtmiş ve toplumsal dünyanın eko-feminist ilkelerce dönüştürülmesi gerektiğini savunmuştur.¹² Yine bu dönemler içinde Schumacher "*Küçük Güzeldir*"ni yazar (1973).¹³ Routley, çevre sorunları ile

⁶ Ehrlich'in görüşleri için ayrıca bkz; (1996, s. 16). Hardin için ortak kaynak paylaşımının trajik görünümüne son verebilmenin, "başka ve daha değerli özgürlükleri koruyabilme ve besleyebilmenin tek yolu doğurma özgürlüğünden, üstelik bir an önce vazgeçmekti" (1968, s. 9).

⁷ Bu eylemler için bkz; (2017b; 1986b, ss. 133-142).

⁸ 1968 Biyosfer Konferansı için bkz; (1993). 1971 Founex paneli için bkz; (2004b, s. 482).

⁹ 1969'da kurulan *Friends of The Earth* ve 1971'de kurulan *Greenpeace* faaliyetlerini halen sürdürmektedir.

¹⁰ 1972 Stockholm Konferansı için bkz; (2004b, s. 413). Konferansı takip eden yıl içerisinde UNEP adında kalıcı bir komisyon kurulmuş ve 1983 yılında kurulan WCED'in temelleri atılmıştır.

¹¹ Foreman, Devall, Sessions ve Snyder'la geliştirilen, gizemci/mistik ekolojiler ve *Earth First!* gibi katı topluluklarca benimsenen derin ekoloji yaklaşımı için ayrıca bkz; (2011b; 2003; 2011g).

¹² Ekofeminizm'in temel savunuları ve tarihsel kaynakları hakkında bilgi verebilecek bir çalışma için bkz; (1998). Ekofeminizm yaklaşımının önünü açan d'Eaubonne'nın görüşleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bkz; ifade edilen çalışmada yer alan Gates'in makalesi (s. 15-23).

¹³ *Küçük Güzeldir* için ayrıca bkz; (2011a).

başta çıkmak için Batı'daki geleneksel etik sistemlerin yetersiz kaldığını ve yeni bir etik gerektiğini ortaya atar (1973). Roszak, mekanist doğa bilimini suçlu bulur (1974). Passmore 1974'te, çevre sorunlarını Batı uygarlığının düşünsel geleneklerine bağlayan yorumlara karşı bir cevap olarak *İnsanın Doğaya Karşı Sorumluluğu* adlı ünlü eserini yazar" (1996, s. 14).¹⁴

1980'lerden günümüze kadar geçen zaman aralığında ise; derin ekoloji yaklaşımı *Earth First!* topluluğu tarafından katılaştırılmış,¹⁵ Marksist teori ekolojik sorunlara uyarlanmış,¹⁶ sürdürülebilir kalkınma çağrıları sıklaşırken yeşil ekonomi modeli tartışılmaya başlamış,¹⁷ ekoloji hareketi, farklı ülkelerde kurulan siyasi partiler aracılığıyla toplumsal yönetime etkide bulunan bir hareket haline gelmiş¹⁸ ve ulus-devletlerce desteklenen uluslararası komisyonların ekolojik sorunlarla mücadele etmek için yaptığı çağrılar, uluslararası düzeyde katılımın sağlandığı toplantıların gerçekleştirilmesini ve uluslararası bağlayıcılığa sahip olan sözleşmelerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.¹⁹

1. Toplumsal Ekolojiye Dair Genel Belirlemeler

Ekolojik sorunlar ve ekoloji hareketinin tarihsel gelişimi hakkında bir iç görüş kazanmak için yaptığımız bu kısa sunumdan sonra, yönümüzü Bookchin'in toplumsal ekoloji anlayışına çevirebiliriz. Toplumsal ekoloji, Bookchin'in ekolojik sorunlarla ilgili olarak ortaya koyduğu görüşlerin tamamını kapsayan en genel ifadedir. Bu ifade, Bookchin'in, ekoloji hareketini oluşturan farklı yaklaşımlara yönelttiği eleştirilerini, sosyalist gelenek içerisinde yer alan Marksizm'e ve anarşizme yönelik eleştirilerini, diyalektik doğalcılık öğretisini, hiyerarşi ve kapitalizm olgusu hakkında

¹⁴ Ayrıca 70'lerdeki en önemli çalışma, 1972 yılında Roma Kulübü tarafından MIT'e hazırlatılan *Büyümenin Sınırları* adlı rapor olmuştur. Bkz; (2016b, s. 103, 2011d, s. 18).

¹⁵ *Earth First!* topluluğu için ayrıca bkz; (2016b, s. 89/220).

¹⁶ Marcuse ve Gorz'la başlatılan Marksist teorinin ekolojik sorunlara uyarlanma çabası, O'Connor, Foster, Kovel ve Burkett tarafından devam ettirilmiştir (2014c, s. 101). Bu çabanın düşünsel temelleri, Marx'ın kar odaklı kapitalist ekonominin karakterini gözler önüne seren geleneksel çözümlemelerine ve yine Marx'a ait olan *metabolik çatlak* teorisine dayanır. Ayrıca bkz; (2001b, s. 23/195).

¹⁷ Sürdürülebilir kalkınma düşüncesi ve yeşil ekonomi modeli için ayrıca bkz; (2004b, s. 253; 2015e, 2016c).

¹⁸ Belçika ve Almanya'da ortaya çıkan siyasi partiler için ayrıca bkz; (1988, ss. 26-27).

¹⁹ Bu toplantılar için bkz; (2004b, ss. 413-426).

gerçekleştirdiği çözümlmelerini, komünalist ideolojisini ve farklı temalar altında öne sürdüğü diğer görüşlerini (örneğin teknoloji karşıtlığına ve ilkelcilğe karşı ortaya koyduğu eleştirilerini v.b.) kendi içinde barındıran düşünsel matrisi tanımlar.

Bookchin'in, toplumsal ekolojinin ekoloji hareketine radikal bir bileşen olarak katılımını, ekolojik kriz olgusunu radikal bir toplumsal kuramın yaratılması yolunda merkezi bir konuma oturtması yoluyla sağladığını söyleyebiliriz Bookchin'e göre ekolojik mücadele süreci, modern kapitalist piyasa toplumunun ve hiyerarşi temelli kurumsal mekanizmaların neden olduğu toplumsal tahakküm ve sömürü ilişkilerine son vermelidir. Çünkü Bookchin'e mevcut ekolojik kriz, hiyerarşik olduğu kadar sömürücü bir karaktere de sahip olan mevcut toplumsallaşma düzeyimizin ürettiği toplumsal sorunların bir devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bookchin bu sorunlar çözülmeden, ekolojik sorunların artacağını ya da tekrar edeceğini düşünmektedir.

Bookchin'in ekolojik krizin çözümü için ortaya koyduğu ve toplumsal ekoloji hareketinin radikal içeriğini oluşturan bu yol haritası, daha şimdiden ekolojik sorunların kaynağı hakkında bilgi vermiştir. Buna göre ekolojik sorunların kaynağı, toplumsal dünyanın hiyerarşi, tahakküm ve sömürü üzerine kurulmuş olan sistemik yapısıdır. Bookchin'e göre ekolojik sorunlar, insanlığın doğa üzerinde kurduğu tahakkümün bir sonucu olarak yaşanmaktadır. Ona göre, toplumsal dünya içerisinde binlerce yıldır süren insanın insan üzerindeki tahakkümü ve sömürüsü, geldiğimiz noktada, insanın doğa üzerindeki tahakkümüne ve sömürüsüne dönüşerek ekolojik bir krizin yaşanmasına yol açmıştır. Bu tahakküm ve sömürünün toplumsal dünyadan doğal dünyaya taşınması ise, toplumsal dünyanın hiyerarşi ve sömürü temelli yönetimiyle sağlanmıştır. Bu bakımdan mevcut ekolojik krizin kaynağı, toplumsal dünyanın hiyerarşi ve sömürü temelli gelişiminde, hiyerarşik ve sömürücü kurumsallaşmaların toplumsal tarihinde aranmalıdır.

Diğer taraftan aynı yol haritası, ekolojik krizin ortadan kaldırılması için yapılması gerekenler hakkında da bilgi vermiştir. Bookchin'e göre, mevcut ekolojik krizi sonlandırmak, bu krizin ortaya çıkmasına neden olan hiyerarşik ve kapitalist toplumsallaşma sistemimize son vermeyi ve yeni bir toplumsallaşma düzeyine geçmemizi gerektirecektir. Bookchin

için doğal dünyanın huzura kavuşturulması, ekolojik sorunların ortaya çıkmasında ya da ölçeğinin genişleyerek ağırlaşmasında büyük bir rol oynayan mevcut toplumsal dünyanın yerine ekolojik dengeli, anti-hiyerarşik, toplumsal özgürlükleri destekleyen ve ekonomik olarak sömürgeci olmayan bir toplumsal dünyanın getirilmesiyle –yani, toplumsal dünyanın huzura kavuşturulması, yeniden kurulmasıyla– gerçekleşecektir. Bu aynı zamanda, hiyerarşik ve kapitalist piyasa toplumunun ürettiği, ekolojik sorunlardan tarihsel olarak daha önce ortaya çıkmış olan diğer toplumsal sorunların çözümünü de sağlayacaktır.

Bookchin'in toplumsal dünyanın mevcut yapısı yerine önerdiği yeni-toplumsal yapı modelinde merkezi devlet yönetimlerine ve kapitalist çıkar gruplarını temsil eden kurumsal mekanizmalara yer yoktur. Yeni-toplumsal yapı modeli, Bookchin'in ekoloji hareketi ile diğer toplumsal mücadele geleneklerini kendi çatısı altında toplanmaya davet ettiği komünalist ideolojinin ilke ve uygulamalarına dayanır ve bu bakımdan, yeni bir politik ve ekonomik sistem idealini içerir. Bu modelde toplumsal iktidar, yerel topluluklara, yerel toplulukların hiyerarşik olmayan politik kurumlarına devredilmiştir. Yerel topluluk üyelerinin özgürlükçü yerel yönetim siyasetini işler kıldığı bu kurumlar –ki bu kurumlar, halk meclisleri ile topluluk konseyleridir– merkezi devlet yönetimlerinin temsili demokrasi uygulamalarının yerine –özgür katılıma ve yüz yüze ilişkilere dayanan– doğrudan demokrasi uygulamalarını geçirmeyi hedefler. Ekonomik yaşam kâr odaklı kapitalist ekonomi modeli değil, topluluk temelli-ahlaki ekonomi modeli yön verir ve bu ekonominin denetimi, yine aynı kurumlarla sağlanır. Dahası, yerel topluluk kurumları diğer topluluk kurumlarıyla konfederal bir politik çatı altında bir araya gelerek, özgürlükçü yerel yönetim siyasetinin küresel bir politik ve ekonomik sisteme dönüşümünü de sağlarlar.

1. 1. Çevreci Eğilimlere, Derin Ekolojiye, Marksizme ve Anarşizme Yöneltilen Eleştiriler

Toplumsal ekolojiye dair aktardığımız bu genel belirlenimlerin ardından Bookchin'in toplumsal ekoloji anlayışını daha yakından inceleyebiliriz. Bu doğrultuda öncelikle Bookchin'in çevreci eğilimlere, derin ekolojiye, Marksizme ve anarşizme yönelttiği eleştirileri ele alabiliriz. Nitekim böyle bir adım bizlere Bookchin'in hem ekoloji hareketi içerisinde hem

de sosyalist gelenekte var olduğunu düşündüğü eksiklikleri gösterecektir. Buna göre, ilk olarak, çevrecilik terimini ekolojiye, özellikle de toplumsal ekolojiye karşıt bir terim olarak kullanan Bookchin, bu terimi, “doğayı yalnızca insan kullanımı açısından daha yararlı hale getirilmesi gereken; hayvanlar, bitkiler, madenler ve benzeri gibi ‘nesneler’den oluşan, edilgin bir doğal çevre olarak gören mekanist, araçsal bir bakışım” ifadesi için kullanır (1994, s. 101, 2013a, s. 106). Çevreci yaklaşım aklın çözümlemeci ve araçsal biçimine –her iki biçimi birden içeren bir isimle *uzlaşımsal akla*– dayanarak gelişir (2014b, s. 91). Bookchin, özdeşlik ilkesinin olumlu formülasyonu²⁰ üzerinden gelişen uzlaşımsal aklın temel özelliklerinin, *doğal dünyadaki değişimleri ve süreçsel gelişimleri* açıklamada yeterli olmadığını ve aynı yetersizliğin toplumsal tarihin açıklanmasında da geçerli olduğunu belirterek, çevreci yaklaşımı daha en başından kusurlu bir yaklaşım olarak ilan etmektedir. Bookchin’e göre çevreci yaklaşım, doğal dünyayı, insan türünün hizmetine koşulmuş, ‘doğal kaynakların ya da hammaddelerin deposu’ olarak görme eğilimindedir (1994, s. 101). Çevreci yaklaşım doğal dünyayı, insan toplumuna karşıt bir gerçeklik olarak, vahşi, insana yabancı, insanlığın başa çıkması ve zapturapt altına alması gereken bir alan olarak görmektedir (2013c, s. 16). Bu bakımdan denilebilir ki çevrecilik, ekolojik sorunların ortaya çıkmasına neden olan düşünce ve davranış geleneklerinin yıkıcı özelliklerini, doğanın tahakküm edilebilir bir alan olduğu ve doğal zenginliklerin ele geçirilip bir kaynak olarak insan yararına kullanılabilceği fikirlerini, kendisine ait olan doğal dünya imgesi içerisinde, açık yahut örtük olarak sürdürmektedir. Dahası Bookchin’e göre çevreci yaklaşım, ekolojik sorunları bütünüyle kılışal açılardan ele alır, ‘büyük ölçüde yasalara ve teknolojik ilerlemelere’ güvenir ve sorunların uygun teknolojilerle, ‘yasal eylem, kamu eğitimi ve kişisel örneklerle çözülebileceklerini’ düşünerek hataya düşer (2014b, ss. 57-58, 2013a, ss. 140-142, 2013b, s. 180).

Bookchin’in biyo-merkezilik, hümanizm karşıtlığı ve mistisizmden oluşan bir karışım olarak söz ettiği derin ekoloji yaklaşımı ise, genel olarak bu karışımı oluşturan parçalar üzerinden eleştirilmektedir (2013b, s. 26). Eleştirilerin merkezinde, Naess’in öne çıkardığı derin ekolojinin temel

²⁰ Bookchin’e göre uzlaşımsal akıl, “temel bir ilkeye, ünlü ‘özdeşlik ilkesi’ne ya da belirli bir görüngü sadece kendisi olabilir ve olduğundan başka olamaz veya zaman içindeki belirli bir anda, bizlerin onu doğrudan doğruya algıladığı şeyden başka bir şey olamaz anlamına gelen, A’nın A’ya eşit olmasına dayanır” (2014b, ss. 27-30).

ilkeleri ve Ekosofi T'nin nihai ilkeleri bulunmaktadır (1994, ss. 47-48). Bookchin'e göre Naess'in yol göstericiliği önemli bir eksikliğe sahiptir: ekolojik sorunların toplumsal kaynaklarını görmemize olanak sağlayacak bir toplumsal kuramın eksikliğine (2013b, s. 26). Bookchin'e göre bu eksikliğin sonucu olarak derin ekoloji temelli yaklaşımlar aslında "dikkatimizi toplumsal nedenlerden çok toplumsal semptomlara çekerek bizleri geniş ölçüde yanıltırlar. En önemli ekolojik değişimleri anlayabilmek için toplumsal ilişkilerdeki değişimlere bakmamızın zorunlu olduğu bir durumda, bu ekoloji bizi toplumdan kopararak 'tinsel', 'kültürel', ya da muğlak bir biçimde tanımlanmış 'geleneksel' kaynaklara yönelir" (a.g.e, s. 41). Bu anlamda Bookchin derin ekolojiyi, ekoloji hareketini gizemciliğe ve mistisizme bulaştırmakla suçlamıştır (2014b, s. 151). Bookchin, bireysel kurtuluş reçetelerini, insan aklına karşı güvensizliği ve kişisel sezgi ve duygulara öncelik vermeyi temel alan gizemci veya mistik eğilimlerin geçmişte yol açtığı sorunları öne sürerek, bu eğilimlerin ekoloji hareketi içerisine taşınmasını önlemeye çalışmıştır (1994, s. 31/43-48, 2015b, s. 78, 2014b, ss. 25-31/52/87/98-99/150, 2013b, s. 12/27-28/41/50)

Diğer taraftan Bookchin'in sosyalist gelenek içerisinde yer alan Marksizme yönelik ortaya koyduğu eleştirilerinin temelinde ise, toplumu şekillendiren "ilk egemenlik kaynakları, insan emeğinin örgütlenme biçimleri değil, toplumsal kurumsallaşma biçimleriydi" görüşü vardır (2013a, s. 50, 2013c, s. 29, 2014b, s. 116). Bookchin'e göre Marx, hiyerarşinin tarihsel olarak sınıf ayrımlarını öncelediğini görememiştir ve Marksist sınıf analizleri, toplumsal tarihin sınıf ayrımlarının ortaya çıkmasına zemin hazırlayan sınıf-öncesi hiyerarşik gelişimini kavrayamayarak, devrimci perspektifi dar görüşlü, ekonomist bir sınıf teorisine indirgemişlerdir (2015b, ss. 70-71/221). Bookchin'in, hiyerarşi olgusunu göz önünde bulundurarak Marksizmi günümüz için yetersiz bir toplumsal teori olarak öne çıkarması, ekonomik sömürü ortadan kaldırılsa bile hiyerarşinin ve onun geniş kapsamlı tahakküm ilişkilerinin devam edebileceği düşüncesiyle desteklenir. Bookchin açısından devletçi bir sosyalist toplum bile henüz ideal bir toplumsal yaşama kavuşmuş değildir (2013b, s. 19). Bununla bağlantılı olarak Bookchin'e göre, özgürlük idealleri Marksizmin neden olduğu gibi, sadece emeğin özgürleştirilmesine, ekonominin merkezi ve planlı bir şekilde yürütülmesine, ekonomi temelli sınıf ayrımlarının ortadan kaldırılmasına

ve demokrasinin sosyalist bir devlet mekanizmasıyla delege edilmesine indirgenemez. Özgürlük idealleri insan bilincine, toplumsal yaşama ve doğal dünyayla kurulan ilişkilere tahakkümü şart koşan bütün hiyerarşik dizilimleri ortadan kaldırıncaya kadar ileri götürülmelidir.²¹

Bookchin'in anarşizmden kopma süreci ise, toplumsal ekolojinin eko-anarşizm olarak tek bir isimle ifade edildiği uzun bir dönemin yaşanmasından sonra gerçekleşmiştir. Hatta söz konusu dönemler içerisinde Bookchin, -bireyci anarşizm, narsist anarşizm olarak da isimlendirdiği- *yaşam tarzı anarşizm* ile *toplumsal anarşizm* arasında bir ayrıma gitmiş ve yaşam tarzı anarşizme karşı toplumsal anarşizmi savunmuştur. Konuyla ilgili görüşlerini bir araya topladığı *Toplumsal Anarşizm Mi Yaşam Tarzı Anarşizm Mi?* adlı kitabında Bookchin, Stirner, Proudhon, Goldman, Godwin, Goodman, Brown, Wilson v.d. kişilerin görüşleriyle temsil edilen yaşam tarzı anarşizmini eleştirmiştir. Toplumsal anarşizm ise, özellikle Kropotkin ve Bakunin'in görüşleri göz önünde bulundurularak savunulmuştur. Bookchin'in yaşam tarzı anarşizm ile toplumsal anarşizm arasında yaptığı ayrımın temelinde, bu türlerin, bireysel özgürlük ile toplumsal özgürlük arasındaki gerilim içerisinde gelişen, merkeze bireyin alınmasıyla bireysel bir özgürleşme projesine, toplumun alınmasıyla toplumsal bir özgürleşme projesine dönüşen özgürleşme projesi için ortaya koydukları vizyonun farklılığı bulunmaktadır [karşılaştırma için bkz; (2015a, s. 16)].

Bookchin tarafından yaşam tarzı anarşizmin eleştirisi, bu türün beslediği olumsuz eğilimler ve yol açtığı sorunlarla birlikte yapılmıştır. Bu eğilim ve sorunlar başına buyruklu, yozlaşmış, burjuvalaşmış yaygın Yuppie ve New Age kişiselciliğine teslimiyet, 'sezgicilik' adına ürkütücü bir mistisizm ve 'ilkelcilik', teoriye karşı ilgisizlik, teoride tutarsızlık, post-modern nihilizm olarak sıralanabilir (2015a, ss. 11-12/21/34/67). Bookchin bir zamanlar desteklediği toplumsal anarşizm düşüncesinden ise, daha sonra vazgeçer. Bu bağlamda Bookchin'e göre "anarşistler, öteden beri, her yönetimi bir devlet olarak görmüş ve kötülemişlerdir -bu görüş, her ne şekilde olursa olsun örgütlenmiş bir toplumsal yaşamın bertaraf edilmesinin reçetesini vermektedir" (2015b, s. 41). Buna göre Bookchin'in

²¹ Bookchin'in geniş kapsamlı Marksizm eleştirileri için özellikle bkz; (1994, s. 396, 2013a, ss. 42-46/250-261, 2013b, ss. 60-61/146-157, 2013c, ss. 82-91, 2014a, ss. 293-294, 2015b, ss. 219-222).

görüşlerinde anarşizm, toplumsal iktidarı parçalanamaz noktaya gelene kadar imha etme çabası ve bireyin özerklik ve kendini gerçekleştirme mücadelesine yaptığı aşırı vurgusu nedeniyle günümüzde yürütülebilecek toplumsal bir mücadele sürecinin sahip olması gereken örgütlü bilince ve özgürlüğün kurumsallaşmasına karşı bir engel olarak görülmüştür. Bookchin açısından anarşizm, beledi yönetimlerce kurumsallaştırılabilecek halkın politik ve iktisadi iktidarı karşısında ‘liberalizmin özerklik vurgusunun en uç formülasyonudur’ (a.g.e, s. 37-38).²²

1. 2. Diyalektik Doğalcılık

Toplumsal ekolojinin düşünsel matrisini serimlemeye çalıştığımız bu yolda Bookchin’in, ekoloji hareketi ve sosyalist gelenek içerisinde yer alan yaklaşım ve ideolojilere yönelttiği eleştirilerden sonra şimdi yönümüzü diyalektik doğalcılık öğretisine çevirebiliriz. Diyalektik doğalcılık öğretisi, ekolojik bir doğa felsefesi olarak, iki temel varsayıma dayanmaktadır. Söz konusu varsayımlar, Bookchin’in doğa felsefesinin temellerini oluşturduğu gibi, onun toplumsal gelişme kuramıyla, nesnel etik öğretisiyle, tarih anlayışıyla ve politik programıyla da bağlantılıdır. Bookchin’in doğa felsefesinin varsayımlarının birincisi, “doğaya, en iyi bilgimize dayalı özellikler yükleme hakkına, belirli öznitelikler kadar bağlamların da doğada aşikâr olduğunu varsayma hakkına sahip olmamızdır” (2014b, ss. 75-76). Bookchin, birinci varsayıma dayanarak etkin bir madde anlayışı geliştirir. Bu anlayış, doğal unsurlardaki değişimin, amaçlı bir nedenselliğe bağlı olarak ilerleyen bir gelişim sürecinin yansıması olduğu düşüncesine temel olur. Yani birinci varsayımın ileri adımları, doğanın ölü bir maddesellikten ibaret olmadığı görüşü ve doğal unsurlardaki değişimin sadece mekanik bir devinim sürecine değil amaçlı bir nedenselliğe bağlı olarak ilerleyen bir gelişme sürecine işaret ettiği düşüncesidir.²³ Bookchin, etkin madde anlayışının felsefi temelleri için Diderot’nun *sensibilite* (duyarlık) ve *nisus* (çaba)

²² “Anarşizm ideolojisi içerisinde emek harcadığım kırk yılın ardından, benim naçizane düşüncem, 1950’ler gibi erken bir tarihte taşımış olduğum bu türden bir umudun gerçekleştirilemez olduğudur” (2015b, ss. 199-200/225, 2013c, ss. 91-92/111/126-127).

²³ *Sensibilite*, “atom düzeyinden beyine doğru artan kompleksliği oluşturan etkin bir madde kavramını belirtir” (2014b, s. 76). Diğer taraftan doğal unsurlar, farklı varlık formlarının ortaya çıkışı ve gelişimi sırasında, daha kompleks yapıların oluşması için *nisus* gösterirler. Sözelimi yaşam, doğal unsurlara içkin olan çabanın ortaya çıkardığı ileri inceleme örneğidir. Canlılar arasında ortak yaşamı güçlendiren karşılıklı yardımlaşma eğilimleri de böyledir.

kavramlarını kullanmış olsa da söz konusu madde anlayışı, Aristoteles'in varlık görüşü ve *entelekbeia* temelli nedensellik öğretisiyle daha yoğun bir ilişki halindedir.²⁴

İkinci varsayım ise, insan bilincinin ve tarihinin gelişimiyle ilgilidir ve Hegel'in *Tinin Görüngübilimi* adlı eserini merkeze almıştır. Bookchin, söz konusu eserde işlenen bilincin deneyim sürecinin (sonunda Evrensel Tin'in kendisinin mutlak bilincine ve özgürlüğüne ulaştığı diyalektik bir süreç) tarihsel gerçeklikteki bireysel bilincin deneyim sürecine paralel bir biçimde ilerlediğini varsayar. Bu bakımdan ikinci varsayım diyalektik doğalcılığın bilinç anlayışını ve tarih kurgusunu belirler.²⁵ Biz bu varsayımın içeriğini Bookchin'in Hegel felsefesine ilişkin yaptığı düzenlemeleri göz önünde bulundurarak şu şekilde ifade edebiliriz: Tarih, insan bilincinin özgürlükçü bir biçimde açınımını şart koşan ussal bir süreçtir ve kendi amacına ulaşana değin kendisiyle çelişki içerisindedir. Böylelikle ikinci varsayım doğanın asli bir parçası olan insanlığın bilinç gelişimini onun tarihsel gelişimini göz önünde bulundurarak açıklar ve diyalektik doğalcılığın doğa imgesine bütüncül bir çerçeve kazandırmayı amaçlar.²⁶

Bookchin diyalektik doğalcılığın iki temel varsayımını birleştirirerek, doğal evrim süreci içerisinde ortaya çıkan gelişmeleri, doğanın içsel potansiyellerinin edimselleşme süreci olarak yorumlar. O, doğada “edilgin tepkiden etkin etkileşime, amaçlılıktan seçime ve nihayet kavramsal düşünceye ve öngörüye giden bir nисusun var olduğunun makul bir şekilde ileri sürülebileceğini” iddia eder (1994, s. 41). Bookchin'e göre doğal tarih,

²⁴ Aristoteles'in var olma tarzlarından biri olarak öne sürdüğü *entelekbeia* anlayışı için bkz; (2016a, s. 1050a15, 2001a, ss. 201a10-202a10, 2015f, 2006a; 2011c, ss. 276-280). Bookchin'in *entelekbeia* anlayışına verdiği destek için bkz; (1994, ss. 413-414).

²⁵ Hegel felsefesinde diyalektik, bir taraftan gerçekliğin (hem töz hem de özne olan *Mutlak*'in, *İde*'nin) kendini ortaya koyma, yapılandırma tarzı olarak, diğer taraftan bir akıl yürütme biçimi olarak anlaşılır (2014b, s. 36, 2014e). Diyalektik uslamlama ve nedensellik nosyonu ‘A aynı zamanda hem A hem A-değil olamaz’ önermesine, özdeşliğin olumsuz dile getirilişine ilişkin geliştirilen diyalektik yoruma dayanmaktadır. Bu yorum, karşıtlıkları uygun bireşimlere ulaştıran, karşıtlıkların dolayımlanması, onların aşılmasına (*Aufheben*) dayanan, edimselleşmeye (*Wirklichkeit*) bağlı bir süreçtir. Detaylar için ayrıca bkz; (2005a, ss. 51-52/132, 1986a, s. 85, 2014d, ss. 30-34/111/315, 2008, 2011f).

²⁶ Bu noktada Bookchin'in Aristoteles'in *entelekbeia* anlayışında mevcut olan bir *ilk hareket ettirici* düşüncesini ve Hegel'in Tin (*Geist*) anlayışını reddettiğini belirtmekte fayda vardır. Bookchin'e göre doğa, katılımcı bir evrim, birikimsel bir süreç ve diyalektik bir nedensellikte doğal bilincin tarihini *kendisi* yazmaktadır (2014b, s. 40/77-79/137).

doğal bilincin gelişim tarihi olarak, bilinçliliğin ve öznenliğin artış tarihidir ve bu tarihi doğanın kendisi yazmaktadır. Doğanın içsel potansiyellerinin en karmaşık edimselleşmesi olarak insan türünün ve insan uygarlığının ortaya çıkışı da bu süreci, etik bir doğrultuda, *olması-gerekene* doğru olacak şekilde, özgürlüğün elde edilmesi sürecine dönüştürmüştür.²⁷

1. 3. Hiyerarşi Olgusu

Görüldüğü üzere Bookchin'in toplumsal ekoloji yaklaşımının düşünsel matrisinin felsefi ve bilimsel temelini diyalektik doğalcılık öğretisi oluşturmaktadır. Öte yandan bu yaklaşımın ekolojik ve toplumsal sorunlarla doğrudan ilgili olan yönü, bu sorunların ortaya çıkmasına neden olan hiyerarşi olgusuna çektiği dikkattir. Bookchin'e göre organik toplumların eşitlikçi yaşamı,²⁸ hiyerarşinin tarihsel yükselişiyle birlikte yerini zamanla tahakküm ve sömürü ilişkilerinin belirleyici olduğu bir toplumsal yaşama bırakmıştır. Bookchin, bu gelişmenin ortaya çıkmasına neden olan birçok faktörün var olduğunu öne sürmektedir. Bunların bazılarını "yaşlanmanın getirdiği fiziksel güçsüzlük, nüfus artışı, doğal felaketler, avcılık ve hayvancılık faaliyetlerini bahçecilik sorumluluklarından daha ayrıcalıklı bir hale getiren teknolojik değişimler, kamusal toplumun genişlemesi ve savaşların yaygınlaşması" olarak öne çıkarmaktadır (2013c, s. 28). Bu gelişmeler, türdeş bir toplumsal yaşama sahip olmayan yazı-öncesi dönemi insanların hiyerarşik bir dizilime sevk ederek, bu dizilim içerisinde farklı rollerle bürünmeye ve toplumsal tabakalaşma sürecine girmeye itmiştir. Yaşlılardan, savaşçı erkeklerden, şeflerden ve dini liderlerden toplumun tabanına doğru genişletilen hiyerarşik bir tahakküm geleneği ortaya çıkmıştır.

Bookchin, hiyerarşinin uzun süreli gelişiminde tespit edebileceğimiz ilk hiyerarşik kurumsallaşma örneğinin topluluğun yaşlı (erkek ve kadın) üyeleri tarafından yaratıldığını belirtir (2013b, s. 70). Yaşlılar top-

²⁷ Bookchin'in ekolojik bir doğa, insan, toplum, tarih ve etik öğretisi olarak öne sürdüğü diyalektik doğalcılık hakkında ayrıntılı bilgiler için özellikle bkz; (1994, ss. 30-34/113/407/500, 2013a, s. 347, 2013b, ss. 42-45/223-227, 2013c, s. 17, 2014b, ss. 15-16/23-29/38-39/41-42/96-97/139-140/148/165/176/181-183, 2015b, ss. 259-262).

²⁸ Bookchin, özellikle Lee ve Radin gibi önemli antropologların, Mowatt gibi biyologların çalışmalarına dayanarak, bizlere hiyerarşi ve tahakküm olgularının türümüze özgü kalıcı bir itkiye dayalı olarak ortaya çıkmadığını, organik toplumlar adını verdiği yazı-öncesi toplulukların (örneğin Wintu yerlileri, İhalmiut Eskimoları, Algonquinlar gibi toplulukların) hiyerarşi tanımayan, eşitlikçi, karşılıklı saygı ve uyumu yücelten deneyimlerini ve toplumsal ilkelerini öne çıkartarak göstermeye çalışır (1994, s. 84/109/130-137/142-143/165-166/252, 2013a, s. 64/89-90, 2013b, ss. 63-66/117, 2013c, s. 25).

lumsal ayrıcalıkları, üstünlüğü, gücü topluluk için çok önemli bilgilere (yiyecek elde etme, savaşımlara karşı stratejiler geliştirme, atalık bağları, dini ritüellerin nasıl gerçekleştirileceği hakkında deneyime) sahip olmalarıyla sağlarlar (1994, ss. 171-172, 2013b, ss. 70-95, 2013c, s. 26). Diğer taraftan Bookchin, sivil yaşamın erkek tarafından hâkimiyet altına alınmasının oldukça belirsiz bir şekilde gerçekleştiğini ifade etse de topluluğun karşılaştığı istila tehditlerinin, sürekli savaş durumlarının ve topluluk içi çekişmelerin erkek dünyasını daha mücadeleci bir karaktere sürüklediğini belirtmektedir (2013b, s. 72). Bookchin bu durumda yeni bir savaşçı kişiliği olarak 'büyük adamın' ortaya çıktığını ifade eder. Erkek egemenliğinin kadın yaşamına olumsuz etkisi daha ağır bir şekilde gerçekleşmiş olsa da topluluğun sivil yaşamında öncelikle erkekler tahakküm altına alındı: "Büyük adamın silahlarını yapan, geçimini sağlayan, konutunu kuran ve süsleyen, kaleler yapan, onun başarılarını anıtlıştırmak için etkileyici saraylar ve gömütlükler inşa eden 'küçük adamlar' ortaya çıktı" (a.g.e, s. 73). Büyük adamın öncelikle şef benzeri bir danışmana ve sonra da yarı tanrı özelliklere sahip olan monarşik bir kişiliğe dönüşmesi, sürecin bir devamı olarak yaşanır (a.g.e, s. 76). Uygarlık büyük adamların ve yaşlıların etkisiyle hiyerarşiyi kabullenmeye doğru gelişim gösterirken bu sürece farklı bir karakter daha dâhil olur: Büyücü ya da şaman karakteri. Şaman -erkekler bu kurumu boyunduruk altına almadan önce kadınların da sıklıkla üstlendiği bu rol- hiyerarşinin profesyonelleşmesini ve katılaşmasını sağlayan stratejik bir figürdür. Bu anlamda şamanist gruplar ya da şaman loncaları, ilksel politik kurumlar olarak da kabul edilebilir (1994, ss. 174-176, 2013c, s. 31).

Bookchin'e göre hiyerarşinin toplumsal yaşamda yarattığı bu dönüşümler uygarlığın maddi zemininde ortaya çıkan gelişmelerle birleşince, ekonomiye dayalı sınıf ayrımları ortaya çıkmaya başlamıştır. Bu anlamda hiyerarşik toplumlardan sınıflı toplumlara geçişin iki düzeyde gerçekleştiğini iddia etmektedir. Maddi bir geçiş, şehrin, devletin, otoriter bir tekniğin ve örgütlü bir piyasa ekonomisinin ortaya çıkışıyla cisimleşir. Özel geçişlerse "baskıcı bir duyarlılık ve değerler grubunda -tüm yaşantı alanını komuta ve itaat çizgilerinde zihinselleştirmenin çeşitli yollarında-" ifadesini bulur (1994, s. 181). Fakat Bookchin bu gelişme sürecinde hiyerarşik kurumsallaşmaların ortadan kalkmadığını, daha çok sınıflı toplumun ideo-

lojik zemini olarak karmaşık ilişkiler ağında varlığını devam ettirdiğini belirtir (2013b, s. 100).

Burada özellikle Bookchin'in devlet olgusu hakkında yaptığı açıklamalara eğilebiliriz. Bookchin'e göre devlet, bir toplum sözleşmesinin ürünü değildir (2014a, ss. 226-227). Ayrıca Bookchin bizlere devletin bütünlüklü bir varlık olarak toplumsal ufukta bir volkan püskürmesine benzer olacak şekilde ortaya çıkmadığını söyler (1994, s. 222). Bookchin'e göre devletin tarihsel olarak ortaya çıkışı ve otoritesini toplumsal yaşamda yoğunlaştırarak kurumsal olarak güçlenmesi, bir süreç yoluyla gerçekleşmiştir. Bu nedenle devlet olgusu, ancak süreçsel bir bakış açısıyla değerlendirildiğinde doğru bir şekilde anlaşılabilir. Bookchin'in süreçsel yaklaşımı, modern devletin sahip olduğu kurumların, kendi köklerini geleneksel hiyerarşilerin ve sınıf ayrımlarının toplumsal yapıda ortaya çıkardığı hiyerarşik kurumsallaşmalarda bulduğu fikrine dayalı olarak gelişmektedir (2014a, ss. 227-228). Kişisel statü rollerinin ve grup yönetimlerinin sahip olduğu iktidar merkezileşip profesyonelleştikçe, toplumsal hiyerarşiler politik kurumlara dönüşmüştür. Otorite, ilksel devletin idari hükümetine ve askeri zor kullanma kuvvetlerine geçmiştir. Böylelikle toplumsal yaşam, süreklileştirilmiş bir iktidarın altında devam etmeye başlamıştır. Bu sürecin bir devamı olarak ilksel devlet mekanizması, "ekonomiyi yönetmekle kalmaz onu politikleştirir; toplumsal yaşamı sömürgeleştirmekle kalmaz, onu masseder. Böylelikle toplumsal biçimler devlet biçimleri, toplumsal değerler politik değerler olarak görünür" (a.g.e, s. 226). Bu doğrultuda Bookchin'in bakış açısı, cumhuriyetçi yönetim sistemlerinin ortaya çıkışına kadar etkili olmuş farklı devletleşme süreçlerine yöneliktir. Bookchin'e göre Ortadoğu'da ortaya çıkmış dinsel temellere dayanan ilk devlet oluşumlarından feodal birliklerin, monarşilerin ve mutlakiyetçi imparatorlukların ortaya çıkışına kadar tüm devletleşmeler süreçsel olarak gelişmiştir.

Bookchin'in komünalist ideolojisine geçmeden önce, çalışmamızın devamında önem kazanacağı için, bu noktada hiyerarşi olgusunun Bookchin'in nezdinde tam olarak nasıl bir anlama sahip olduğuyla, hangi kategoriler altında düşünüldüğüyle, Bookchin'in ifadeleri aracılığıyla, ilgilenebiliriz. Bookchin, "hiyerarşi sözcüğüyle yalnızca sınıf ve devlet terimlerinin uygun bir şekilde ifade ettiği ekonomik ve politik sistemleri değil, kültürel, geleneksel ve psikolojik itaat ve komuta sistemlerini" de kasteder

(1994, s. 81). Bookchin'e göre hiyerarşik bir toplumda “yaş, cinsiyet, çalışma tarzı, bilgi düzeyi, entelektüel, sanatsal ve duygusal eğilim, fiziksel görünüş farklılıkları; yani, sonuçta karşılıklı ilişkileri ve bağlılıkları besleyen bir dağılım doğurabilecek tüm bu geniş çeşitlilikler kümesi nesnel olarak, kumanda ve itaate, üst ve alta, haklar ve ödevlere, ayrıcalıklara ve yoksunluklara göre yeniden bir araya getirilir” (2013a, s. 343). Böylelikle kişi sadece ilgili itaat mekanizmasına uyarak onun emirleri doğrultusunda hareket etmekle de kalmaz, “geniş duyu verileri, anılar, değerler, arzular ve düşünceler dizisini hiyerarşik hatlar boyunca örgütleyerek, hiyerarşik olarak düşünür ve duyar” (a.g.e, s. 343-344).

1. 4. Komünalizm

Bookchin'in toplumsal ekoloji merkezli görüşlerini kendi içinde toplayarak bu görüşlere bütünlük kazandıran politik kategorisi ise, komünalizmdir. Komünalizm, diyalektik doğalcı öğretinin temelleri üzerinde, evrimci, etik ve politik özelliklere sahip bir düşünsel evren içerisinde kurgulanan *olması-gereken* toplumsallaşma düzeyinin –yani, komünalist toplum modelinin– gerçekleşmesi için Bookchin'in önerdiği toplumsal ideolojinin adıdır. Bookchin'e göre bu toplum modeli, ekolojik ve toplumsal sorunlara kalıcı bir çözüm getirecektir. Bu doğrultuda komünalist ideolojinin gerçekleştirmek istediği toplum modelinin siyasi ve ekonomik yönetimi, özgürlükçü yerel yönetimcilğe dayanır (2017a, s. 77/137). Komünalizmin somut politik boyutu olan özgürlükçü yerel yönetimcilik, temel olarak, kentlerin –daha büyük bölgelerle bağlantılı olacak bir biçimde– âdemi-merkeziyetçi bir temelde yönetilmesi anlayışıdır (2013a, ss. 47-48).²⁹ Dolayısıyla komünalizm, her türlü merkezi devlet yönetimine ve kurumsallaşmaya son vermeyi amaçlamaktadır. Bu noktada Bookchin siyaset belirleme (politik etkinlik) ve toplulukların yönetim işleri (idare) arasında bir ayrıma giderek, alternatif politik kurumlar önermektedir (2014a, ss. 447-448). Bookchin, siyaset belirleme sorumluluğunu halk meclislerinin çatısı altında yer alan yurttaşlara verir. Köyler, kasabalar, semt veya mahalleler düzeyinde bir etki alanına nüfuz edebilecek biçimde kurulabilen halk meclisleri, topluluk üyelerinin doğrudan katılımına açık olan, katı-

²⁹ Fiziksel âdemi-merkezileşme ve kurumsal âdemi-merkezileşme süreçleri hakkında Bookchin'in sahip olduğu görüşler için bkz; (2014a, s. 456).

lımcı ve yüz yüze demokrasi anlayışı³⁰ temelinde her topluluk üyesinin toplulukla ilgili işlerde söz hakkını kullanabildiği politik arenalardır.³¹ Yerel yönetim siyaseti temelinde toplulukların yönetim işlerini yürüten bir diğer kurumsal ağ ise, halk meclislerine bağlı olarak çalışan topluluk konseyleridir. Topluluk konseylerinin sorumluluğu, meclis toplantılarında alınan kararların uygulamaya geçirilmesidir. Konsey üyeleri, halk meclislerindeki yurttaşlar tarafından seçilir. Görev sürelerinin ne kadar olacağı halk meclislerine bağlıdır. Gerekli görüldüğünde görevlerine son verilebilir; geri çağrılabilir ve yerlerine yeni kişiler atanabilir. Diğer taraftan topluluk konseyleri, farklı topluluk konseyleriyle yerel, bölgesel ve ulusal düzeyde konfedere meclisler oluşturabilirler. Konfedere meclis delegeleri, sadece bağlı oldukları halk meclislerindeki yurttaşların politik sözcülüğü nü gerçekleştirirler (1994, s. 480, 2014a, ss. 447-448, 2015b, s. 136).

2. Toplumsal Ekolojinin Eleştirisi

Toplumsal ekolojinin düşünsel matrisini serimledikten sonra geldığımız bu noktada artık Bookchin'in öne sürdüğü bu anlayışın hiyerarşi olgusu bağlamındaki eleştirisine başlayabiliriz. Fakat, eleştirmize geçmeden önce, Türkçe ve yabancı literatürde yer alan, farklı kişiler tarafından öne sürülmüş olan eleştirileri okuyucuya aktarmakta fayda vardır. Bu doğrultuda örneğin Kovel, Bookchin'in görüşleri nezdinde toplumsal ekolojiyi hiyerarşi olgusuna yönelen sert karşıtlığı, anarşizmin bünyesinde var olan toplulukçu değerlerin temellüküyle ilgilenen bir hareket olması, emeğin özgürleşmesi üzerinde fazlaca durmaması, Marksizme düşman olması, hayli Avrupa-merkezci bir pozisyonu üstlenmesi nedeniyle eleştirmiştir (Kovel'in eleştirileri ve bu eleştirilere cevaplar için bkz; (2005b, ss. 230-232; 2018, ss. 142-152). *İnce*'nin kendisinin yaptığı veya aktardığı eleştiriler, toplumsal ekolojinin tersyüz ettiği ekolojist zihniyetin evrimsel retoriğini sürdürmesi, doğa tasavvurunun kurgusal bir toplumsallık içermesi, doğaya yabancılaşması, emek kategorisinin eklemleyici işlevini yeterli bir biçimde ele almaması, birinci ve ikinci doğa ayrımının spekülâtif olması, diyalektik anlayışının yüzeyselliği, tarihi öznesiz bir hikaye olarak resmetmesi, yerel yönetim siyasetinin belirsiz noktalarının olması ekse-

³⁰ Doğrudan, katılımcı, yüz yüze sözcükleriyle ifade edilen demokrasi anlayışı için özellikle bkz; (1994, s. 233, 2013a, s. 325, 2014a, s. 373, 2015b, s. 137).

³¹ Halk meclislerinin işleyiş kuralları için bkz; (2015a, s. 31, 2015b, ss. 92-101).

nindedir (2020). *Yardımcı*, toplumsal ekolojinin, hiyerarşinin ekolojik krizin temel kaynağı olarak formüle edilmesi, doğa insan ilişkisinde terazinin insan yönüne ağırlık verilmesi, insan-doğa ilişkisindeki sömürgeci siyasete duyarsız kalınması, doğaya içkin bir etiğin varlığına dair yapılan göndermeler nedeniyle eleştirildiğini belirtmiştir (2006b, ss. 106-110). *Ercan*, toplumsal ekolojinin bir ütopya olduğu, doğrudan demokrasi anlayışının geniş çaplı politik organizasyonlarda işlevini yerine getiremeyeceği, toplum ve doğa imgesinin bu iki unsur arasında bir yabancılaşmayı işler kılıyor olduğu, Bookchin'in düşüncelerinin anarşizmin bünyesinde zaten mevcut olduğu yönünde eleştiriler aldığını belirtmiştir (2019c, ss. 92-94). *Adıyaman*, Bookchin'in, tarihin anlam ve amacı konusunda spekülasyonlar yaptığına, Engels'in diyalektik materyalizmini çarpıttığına, akıl karşısında duyguları görmezden geldiğine, doğa tarihini stilize ettiğine, doğaya insan müdahalesini insan-merkezci bir anlayışla meşrulaştırdığına, insanın doğa üzerindeki egemenliği hususunu geçiştirdiğine, hayvanları görmezden geldiğine, hiyerarşi vurgusuyla sosyalizmi işlevsizleştirdiğine dair eleştirilere hedef olduğunu belirtmiştir (2019b, ss. 85-108).

Şimdi geldiğimiz noktada, aktardığımız bu eleştiriler arasında olmayan, kendi eleştirimizi açıklamaya başlayabiliriz. Bu doğrultuda Immanuel Kant, *Saf Aklın Eleştirisi* adlı eserinde saf anlama yetisi kavramlarının dedüksiyonunu gerçekleştirmeye çalışırken, hukukçular arasında kullanılan '*quid facti?*' ve '*quid juris?*' sorularının birbirlerinden farklı amaçlara hizmet ettiğinden söz etmektedir (2019a, s. A84). Burada elbette ki Kant'ın *transzendental felsefesi* ile ilgili uzun bir açıklama ya da tartışmaya girmeyeceğim. Amacım, Kant'ın gündeme getirdiği bu soruların anlamı ışığında, Bookchin'in toplumsal ekoloji anlayışını, hiyerarşi olgusu ekseninde, eleştirmektir. Buna göre '*quid facti?*' sorusu, bir *olgu* sorusu olarak görülebilir. Herhangi bir konu için olgu bakımından geçerli olanın ne olduğu bu soru üzerinden soruşturulur. Örneğin Kant, olgu bakımından *a priori* kavramlara sahip olduğumuzu iddia etmektedir. Bu soruyu kendi konumuzla ilgi içerisine getirdiğimizde, Bookchin'in de olgu bakımından hiyerarşik bir toplumsallaşmaya sahip olduğumuzu ve daha önemlisi hiyerarşinin zararlı, tahakküm esaslı, kötü ve dolayısıyla ortadan kaldırılması gereken bir yönünün olduğunu iddia ettiğini görürüz. Diğer taraftan '*quid juris?*' sorusunu ise, bir *zemin*, hak sorusu olarak düşünebiliriz. Bu ikinci soru, herhangi

bir konu için olgu bakımından geçerli olanın ne olduğunu soruşturmanın ötesine geçerek, bu olgunun geçerliliğinin nasıl mümkün olduğunu soruşturmayı hedefler. Bu soru, bizleri ilgili olgunun zeminine inmeye, olgu bakımından geçerli olanı hangi hakla geçerli gördüğümüzü açıklamaya zorlar. Örneğin Kant, ‘*quid juris?*’ sorusu yoluyla *a priori* kavramların deneyimden kaynaklanmadıkları halde niçin ya da nasıl, zorunlu bir biçimde deneyime uygulanabileceklerini cevaplamaya çalışmıştır. Öyleyse, soruyu kendi konumuzla ilişki içerisine getirdiğimizde, Bookchin’in de olgu bakımından geçerli olan hiyerarşinin niçin ve nasıl, zorunlu olarak kötü veya ortadan kaldırılması gereken bir şey olduğunu açıklamasını beklememiz gerekecektir.

Fakat, uzun bir süre Bookchin’in en uygun ekoloji anlayışını öne sürdüğünü savunmama rağmen, artık bu beklentinin boşa çıkacağını söylemek durumundayım. Nitekim Bookchin’in okuduğum hiçbir eserinde hiyerarşinin niçin ya da nasıl, zorunlu bir biçimde kötü ya da ortadan kaldırılması gereken bir şey olduğu sorusuna ilişkin bir cevap bulamadım. Bookchin, yukarıda gördüğümüz üzere, hiyerarşiyi tarihsel, ekonomik, sosyal, biyolojik, psikolojik ve politik kategoriler altında incelemiştir. Bookchin hiyerarşinin tarihsel olarak nasıl ortaya çıktığını, ekonomi temelli sınıflı toplumlarda kendini nasıl güçlendirdiğini, fiziksel olarak güçlü olan insanların zayıfları egemenlik altına alırken hiyerarşinin nasıl işlediğini, psikolojik yaşantı ve deneyimlerde kişiyi nasıl alt-üst ilişkilerine zorladığını, devletler aracılığıyla toplumda nasıl köklendiğini açıklamıştır. Oysa tüm bunlar, hiçbir şekilde ilgilendiğimiz sorunun cevabını vermez bizlere. Bizim aradığımız cevap, hiyerarşinin niçin, zorunlu bir biçimde ortadan kaldırılması gerektiğini açıklamalıdır.

Bu açıklamayı özellikle merkezi devlet yönetimlerinin kötücül eylemleriyle sağlamaya çalışmak nafiledir. Bu, olgunun zeminini hedefleyen soruyu, döngüsel bir şekilde olguyla yanıtlamak, cevabın olgu aracılığıyla verilebileceğini zannetmek olacaktır. Dahası olgu bakımından, iyi devlet örnekleri, halkların taleplerini az ya da çok karşılamayı hedefleyen devlet örnekleri (Kovel’in deyimiyle rasyonel otoriler) de bulunmaktadır. Hatta, yukarıda da gördüğümüz üzere, ekolojik sorunların çözümü için elini taşın altına koyan, kitleleri bilinçlendiren devletler de bulunmaktadır. Öyleyse böyle bir örneklem durumu söz konusu olduğunda hiyerarşinin iyi bir şey

olduğunu düşünmeye hakkımız olmayacak mıdır? Kötü devlet yöneticileri yerine, makamına bisikletle giden, halkı için özveride bulunan, halkının tercihlerine boyun eğen devlet yöneticilerini düşündüğümüzde sorunun aslında kurumlardan ziyade kişilerin karakterlerinde temellendiğini düşünmemiz olanaklı olmayacak mıdır? Peki, devletine bağlı olan milyarlarca insanın bu söz konusu bağlılığını ne yapacağız? Hepsinin bir şekilde kandırıldığını, korkuları nedeniyle bağlılıkları üzerine düşünemediklerini söylemek, oldukça kibirli olmayacak mıdır? Dahası Bookchin bizlere devlet olgusunun uzun erimli bir süreç dahilinde modern görünümüne ulaştığını söylemekteydi. Bu noktada sorulacak bir diğer soru şudur öyleyse: acaba devletlerin gelişimlerinin sona erdiğini söylemeye hakkımız var mıdır? Acaba devletler baskıcı, totaliter iken, özgürlükçü; ataerkil iken, cinsiyetler arası ilişkilerde adil, anti-ekolojik iken ekolojik, ekonomik olarak eşitsizken eşitlikçi olamaz mı? İyi, bilge, barışçıl, duyarlı, halkıyla iç içe devlet yöneticileri yetiştirilemez mi? Belki bu sorularıma, olumlu ya da olumsuz, bir cevap verilebilir. Bu türden cevapları dinlemeye seve seve razıyım. Yine de bu olası cevapların '*quid juris?*' sorusu için bir cevap teşkil etmeyeceğini iddia ediyorum.

Nitekim öyle görünüyor ki hiyerarşinin niçin ya da nasıl, zorunlu olarak ortadan kaldırılması gerektiğini temellendirmeye çalışmak tamamen onun metafiziksel köklerine, insan yapısı ve düşüncesinin ilk ilkelerine inmeyi gerektirmektedir. Konuyu farklı sorularla açmaya çalışırsak demek istediğim daha iyi anlaşılabilir. Örneğin iyyinin kötü karşısında üstün olduğunu söylerken, burada değerlerimiz bakımından bir hiyerarşi oluşturmuş olmaz mıyız? Yaşamın ölümden üstün olduğunu söylediğimizde, bunu içimizde duyan yanın bir hiyerarşi oluşturmadan söylemesi mümkün müdür? Daha da önemlisi, inandığım Tanrı'nın benden üstün olmadığını düşünebileceğim bir dünya var mıdır? Arttırılabilecek tüm bu soruların altında kişinin bir şeyi neden öncelikli, tercih edilebilir, istenen ya da üstün gördüğü sorgulanmaktadır ve böyle bir soruşturma, hiyerarşinin metafiziksel temellerine inmeyi gerektirmektedir. İşte Bookchin'de eksik olan, kendisinin bilhassa kaçındığını düşündüğüm yan: hiyerarşinin metafiziksel köklerine ilişkin incelikli bir araştırma.

Metafiziği, burada deneyimin olanaklılık koşullarını araştıran bir dizge olarak, Kantçı anlamda düşünüyorum ve hiyerarşi olgusunu metafizik-

sel bir araştırma nesnesi olarak ileri sürüyorum. Dolayısıyla benim talep ettiğim şey, hiyerarşinin olanağının koşullarının, onu mümkün kılan temellerin, zeminin, Nietzscheci bir ifadeyle söylersem, hiyerarşiye anlamını ona hükmederek veren kuvvetin açıklanmasıdır. İzi sürülecek olan hiyerarşi, tarihin, antropolojinin, psikolojinin, toplumsal bireylerin yaşantılarının, onların karşılıklı tecrübelerinin veya toplumsal kurumlarla olan karşılıklı ilişkilerinin ötesinde aranmalıdır –bir tür Husserlci fenomenolojik redüksiyonla, bilinç alanına çekilerek aranmalıdır. Hiyerarşinin özel örneklerinin değil, *tüm* insanları ilgilendiren genel biçimlerinin izi sürülmelidir. Bu araştırma yoluyla hiyerarşinin kötü ve ortadan kaldırılması gerektiği ya da her düşünce kuruluşu için vazgeçilmez bir temel olduğu bulgulanabilir ve böylelikle hiyerarşik düşünme biçimi aklanabilir ya da haksız çıkarılabilir. Fakat burada önemli bulunan ve talep edilen şey, tarafların kendi haklılığını akılda, akıl aracılığıyla temellendirmeleridir. Dolayısıyla böyle bir temellendirme olmaksızın, hiyerarşinin niçin ve nasıl, zorunlu olarak kötü ve ortadan kaldırılması gerektiği açıklanmaksızın ne devlet karşıtlığının ne de komünalist taraftarlığın, en azından teorik olarak sürdürülebilir olmadığını, toplumsal ekolojinin bütünlüklü olarak savunulabilir olmadığını iddia ediyorum.

Sonuç

Bu çalışmada Murray Bookchin'in toplumsal ekoloji anlayışıyla ilgilendik. Bu ilğimiz doğrultusunda okuyucuya ilk olarak ekolojik sorunlar ve ekoloji hareketinin tarihsel gelişimi hakkında açıklamalar sunduk. Bu açıklamalar aracılığıyla ekolojik sorunların kaynağı ve çözümü hakkında birbirinden farklı görüşlerin bulunduğu şahit olduk. Ekolojik bilincin, yazınsal ve toplumsal alanda, önemli eserler, ekolojist eylemler, kulüpler, topluluklar, uluslararası toplantılar, sözleşmeler aracılığıyla geliştiğini ve dünya kamuoyunda yer tuttuğunu gördük. Daha sonra Bookchin'in, ekoloji hareketinde yer alan çevreci eğilimlere ve derin ekoloji temelli yaklaşımlara, sosyalist gelenekte yer alan Marksizme ve anarşizme yönelttiği eleştirilerini, toplumsal ekolojinin çekirdeğine yerleştirdiği diyalektik doğalcılık öğretisini, hiyerarşi ve sınıf olgusu hakkında gerçekleştirdiği çözümlemelerini ve komünalist ideolojisini inceledik. Diğer taraftan çalışmamızda Bookchin'in toplumsal ekoloji yaklaşımının en özgün yanı olan hiyerarşi olgusu hakkında öne sürülen açıklamaların, teorik zeminden

yoksun olduğunu iddia ettik. Buna göre hiyerarşi olgusunun, karşı örnekler aracılığıyla iyi bir şey olarak görülebileceği durumların düşünülebileceği, dolayısıyla olgu bakımından hiyerarşiyi savunmanın ona karşı olmak kadar makul olabileceğini öne sürdük. Bu doğrultuda, hiyerarşi olgusunun metafiziksel temellerine, zeminine ilişkin doyurucu bir açıklama yapılmadığı sürece ne devlet karşıtlığının ne de komünalist ideoloji taraftarlığının, en azından teorik olarak, sürdürülebilir olmadığını öne sürdük.

Kaynaklar

- Adıyaman, M. A. (2019b). *Murray Bookchin'in Toplumsal Ekoloji Anlayışı Üzerine Bir Çalışma* [Tez]. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Akkuş, M. (2011a). Hayatı ve Düşünceleri ile Bir 'İktisatçı': Ernst Friedrich Schumacher. *İş Ahlakı Dergisi*, 4(7), 131-136.
- Aristoteles. (2001a). *Fizik* (S. Babür, Çev.). YKY Yayınları.
- Aristoteles. (2016a). *Metafizik* (Y. G. Sev, Çev.). Pinhan Yayıncılık.
- Aslan, F. (2010). *İktisadi Büyümenin Ekolojik Sınırları ve Kalkınmanın Sürdürülebilirliği* [Tez]. Ankara Üniversitesi.
- Bookchin, M. (1994). *Özgürlüğün Ekolojisi* (A. Türker, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Bookchin, M. (2013a). *Ekolojik Bir Topluma Doğru* (A. Yılmaz, Çev.). Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2015b). *Geleceğin Devrimi* (İ. Yıldız & S. Torlak, Çev.). Dipnot Yayınları.
- Bookchin, M. (2014a). *Kentsiz Kentleşme* (B. Özyalçın, Çev.). Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2017a). *Modern Kriz* (A. Yılmaz, Çev.). Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2015a). *Toplumsal Anarşizm mi Yaşam Tarzı Anarşizm mi?* (D. Aytaş, Çev.). Kaos Yayınları.
- Bookchin, M. (2013c). *Toplumsal Ekoloji ve Komünalizm* (F. D. Elhüseyni, Çev.). Sümer Yayıncılık.

- Bookchin, M. (2014b). *Toplumsal Ekolojinin Felsefesi* (R. Ögdül, Çev.). Sümer Yayıncılık.
- Bookchin, M. (2013b). *Toplumu Yeniden Kurmak* (K. Şahin, Çev.). Sümer Yayıncılık.
- Bozkurt, N. (2005a). *Hegel*. Say Yayınları.
- Çüçen, A. (2011b). *Derin Ekoloji*. <https://silo.tips/download/derin-ekoloji-prof-dr-abdulkadir-en-uluda-niversitesi-fen-edebiyat-fakltesi-fels>
- Demirer, T. (2012). *Kapitalizmin Ekolojik Sorunları*. Kaldıraç Yayınevi.
- Dobson, A. (2016b). *Ekolojizm* (C. Yücel, Çev.). Yeni İnsan Yayınevi.
- Earthday. (2017b). <https://gaiadergi.com/22-nisan-dunya-gunu/>
- Ercan, S. (2019c). *Ekolojik Krize Karşı Alternatif Bir Çözüm Önerisi: Toplumsal Ekoloji ve Murray Bookchin*. Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi.
- Ertan, K. A. (2015c). Leopoldcü Düşünce ve Yeryüzü (Toprak) Etiği. *Memleket Siyaset Yönetim Dergisi*, 10(23), 1-20.
- Foster, J. B. (2001b). *Marx'ın Ekolojisi* (E. Özkaya, Çev.). Epos Yayınları.
- Gaard, G., & Murphy, P. D. (1998). *Ecofeminist Literary Criticism: Theory, Interpretation, Pedagogy*. Univ. of Illinois Press.
- Görmez, K. (2015d). *Çevre Sorunları*. Nobel Yayıncılık.
- Hannel, R. (2014c). *Yeşil İktisat* (N. Ersoy v.d., Çev.). bgst Yayınları.
- Hardin, G. (1968). *Ortak Kaynakların Paylaşımı Trajedisi* (E. Gürol, Çev.). https://www.beyaznokta.org.tr/cms/images/201008131613_ortak_kaynak_trajedisi.pdf
- Hegel, G. W. F. (2014d). *Mantık Bilimi* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Hegel, G. W. F. (1986a). *Seçilmiş Parçalar* (N. Bozkurt, Çev.). Remzi Kitabevi.
- İnce, M. (2020). Murray Bookchin'in Toplumsal Ekoloji Kavrayışı Üzerine Eleştirel Bir Değerlendirme. *Amme İdaresi Dergisi*, 53(4), 49-75.
- Kant, I. (2019a). *Arı Usun Eleştirisi* (A. Yardımlı, Çev.). İdea Yayınevi.
- Kovel, J. (2005b). *Doğanın Düşmanı* (G. Koca, Çev.). Metis Yayıncılık.
- Marin, M. C. & Yıldırım, U. (2004b). *Çevre Sorunlarına Çağdaş Yaklaşımlar*. Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.

- Oral, E. (2018). *Murray Bookchin ve Toplumsal Ekoloji* [Tez]. Hacettepe Üniversitesi.
- Önder, T. (2003). Derin Ekoloji Üzerine. *Liberal Düşünce Dergisi*, 30-31, 95-111.
- Özçağ, M. & Hotunluoğlu, H. (2015e). Kalkınma Anlayışında Yeni Bir Boyut: Yeşil Ekonomi. *CBÜ Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 303-324.
- Özçınar, Ş. (2008). Hegel'de Düşünsel Bilincin Pekinlik Yanılsaması ve Kurgusal Özne. *Ethos Dergisi*, 2(4), 1-20.
- Özçınar, Ş. (2014e). Düşüncenin Tarihsel Sürecinde Hegel'in Varlık, Yokluk ve Oluş Diyalektiği. *Kaygı Dergisi*, 22, 91-115.
- Porritt, J. (1988). *Yeşil Politika* (A. Türker, Çev.). Ayrıntı Yayınları.
- Ross, D. (2011c). *Aristoteles* (A. Aslan, Çev.). Kabalcı Yayınevi.
- Shiva, V., & Bandyopadhyay, J. (1986b). The Evolution, Structure, and Impact of the Chipko Movement. *Mountain Research and Development*, 6(2), 133-142.
- Şafak, U. (2015f). Newtoncu Bilim Anlayışı. *Kilikya Felsefe Dergisi*, 1, 11-22.
- Şahin, Ü. (2011d). *Yeşil Politika: Radikal Reformizm, Pasifizm ve Ekolojik Muhalefet*. Yeşiller Partisi-Yeşil Düşünce Broşür Dizisi.
- Türkeş, Murat v.d. (2013d). *İklim Değişikliğinde Son Gelişmeler: IPCC 2013 Raporu*. İstanbul Politikalar Merkezi. <https://ipc.sabanciuniv.edu/Content/Images/CKeditorImages/20200327-02032703.pdf>
- Türkyılmaz, Ç. (2011f). Hegel'de Gerçekleşme Kavramı. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 28(1), 197-205.
- Türkyılmaz, Ç. (2006a). Varlık Sorunu Açısından Aristoteles'in Metafiziği ve Heidegger. *Yeditepe'de Felsefe Dergisi*, 1(4), 8-22.
- Unesco. (1993). <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000147152>
- Ünder, H. (1996). *Çevre Felsefesi*. Doruk Yayınları.
- Worldwatch Enstitüsü. (2015g). *Dünyanın Durumu 2015* (G. Hotinli, Çev.). Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Yalçın, A. Z. (2016c). Sürdürülebilir Kalkınma İçin Yeşil Ekonomi Düşüncesi ve Mali Politikalar. *Ç. K. Ü. İİBF Dergisi*, 6(1), 749-775.

Yardımcı, S. (2006b). *İnsan-Doğa İlişkisi Ekseninde Derin Ekoloji ve Toplumsal Ekoloji*. Ankara Üniversitesi.

Yaylı, H., & Çelik, V. (2011g). Çevre Sorunlarının Çözümü İçin Radikal Bir Öneri: Derin Ekoloji. *S. Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 26, 369-378.

Öz: Bu çalışmanın temel amacı, Murray Bookchin'in "toplumsal ekoloji" anlayışını açıklamaktır. Bu amaç doğrultusunda okuyucuya öncelikle ekolojik sorunlar ve ekoloji hareketinin tarihsel gelişimi hakkında genel bir içgörü kazandırmak adına açıklamalar sunacağız. Daha sonra Bookchin'in, ekoloji hareketini oluşturan farklı yaklaşımlara, Marksizm'e ve anarşizme yönelik ortaya koyduğu eleştirilerini, diyalektik doğalcılık öğretisini, hiyerarşi ve sınıf olgusu hakkında gerçekleştirdiği çözümlemelerini ve komünalist ideolojisini inceleyeceğiz. Devamında toplumsal ekolojiye yöneltmiş olan eleştirileri aktaracak ve çalışmamızın ikincil amacını gerçekleştirmeye geçeceğiz. Bu amaç, Bookchin'in hiyerarşi olgusu hakkındaki çözümlemelerinin teorik zemininin yetersizliğine dikkat çekmektir. Kanaatime göre Bookchin hiyerarşiyi tarihsel, antropolojik, ekonomik, sosyal, biyolojik, psikolojik ve politik bir kategori olarak ele almış ancak hiyerarşinin metafiziksel temelleri hakkında bir açıklama sunamamıştır. Bu durum Bookchin'in hiyerarşi ve devlet karşıtlığının dolayısıyla komünalist ideolojisinin açıklamaya muhtaç sorularla yüz yüze olduğu anlamına gelmektedir. Söz konusu sorular cevaplanmadığı takdirde toplumsal ekoloji anlayışını savunmanın sürdürülemez olduğunu iddia edeceğim.

Anahtar Kelimeler: Toplumsal ekoloji, hiyerarşi, devlet, demokrasi, metafizik.

